

પ્રેમાનંદ

(સમય : ઈ.સ.ની સત્તરમી સદી)

‘કવિ-શિરોમણિ’નું માન પામેલા પ્રેમાનંદ વડોદરાના વતની હતા. ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ આખ્યાનકાર અને માણભટ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આંગળીઓ પર પહેરેલી વીંટીઓ વડે તાંબાની માણ રણકાવીને, એના તાલ સાથે સુરીલા કંઠે, અભિનય દ્વારા પ્રેમાનંદ લોકસમુદાયને રસતરબોળ કરતા હતા. તેઓ પૌરાણિક ગ્રંથોમાંથી કથાનકો લઈને, રસસ્થાનોને ખીલવીને, ગુજરાતી વાતાવરણમાં મૂકીને લોકોને રસપાન કરાવતા હતા. ‘ઓખાહરણ’, ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘નળાખ્યાન’, ‘રણયજ્ઞ’, ‘દશમસ્કંધ’ વગેરે આખ્યાનો દ્વારા તેમણે ગુજરાતી કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. તેઓ આખ્યાનમાં વિવિધ રસની ગૂંથણી કરી શકતા. જ્ઞાન અને બોધ આપતાં તેમનાં આખ્યાનો ખૂબ લોકપ્રિય રહ્યાં છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદના ‘સુદામા-ચરિત્ર’ આખ્યાનમાંથી લેવામાં આવેલા આ કડવામાં કૃષ્ણ અને સુદામાની મૈત્રીનો ભાવ સંવાદશૈલીમાં રજૂ થયો છે. સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં સાથે ભણેલા કૃષ્ણ અને સુદામા વર્ષો પછી મળે છે ત્યારે કૃષ્ણ દ્વારિકાના રાજા છે અને સુદામા એક ગરીબ બ્રાહ્મણ. આમ છતાં બંનેની અતૂટ મૈત્રી અને પરસ્પરનો પ્રેમભાવ ઉત્કટ રીતે આ કડવામાં રજૂ થયો છે. બાળપણમાં મૈત્રી તો ઘણાં સાથે થાય પણ છેવટ સુધી નભાવી રાખવાવાળા વીરલાઓ જ હોય છે. અહીં પરસ્પર સંવાદ દ્વારા બંને મિત્રો પોતે વેઠેલાં સંકટો, પોતે કરેલાં કાર્યોનાં સંભારણાં વાગોળે છે. એમ એક અતૂટ-મધુર મૈત્રીનું દૃષ્ટાંત આ કડવામાં મળે છે.

(રાગ રામગરી)

પછે શામળિયોજ બોલિયા, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, નાનપણાનો નેહ, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણ બે મહિના પાસે રહ્યા, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણ અન્ન ભિક્ષા માગી લાવતા, તને સાંભરે રે ?
 મળી જમતા ત્રણે ભ્રાત, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણ સૂતા એક સાથે, તને સાંભરે રે ?
 સુખદુઃખની કરતા વાત, મને કેમ વીસરે રે ?
 પાછલી રાતના જાગતા, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, કરતા વેદની ધૂન, મને કેમ વીસરે રે ?
 ગુરુ આપણ જ્યારે ગામ ગયા, તને સાંભરે રે ?
 કોઈ એકને જાયવા મુન, મને કેમ વીસરે રે ?
 ત્યારે કામ કહ્યું ગોરાણીએ, તને સાંભરે રે ?
 લઈ આવો કહ્યું, કાષ્ઠ, મને કેમ વીસરે રે ?
 ખાંધે કુહાડા ધર્યા, તને સાંભરે રે ?
 ઘણું દૂર ગયા, રણછોડ, મને કેમ વીસરે રે ?
 વાદ વધો બેઉ બાંધવે, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, ફાડ્યું મોટું ખોડ, મને કેમ વીસરે રે ?
 ત્રણ ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને સાંભરે રે ?
 હાજી, આવ્યા બારે મેહ, મને કેમ વીસરે રે ?
 શીતળ શરીર થાયે ઘણું, તને સાંભરે રે ?
 ટાઢે ધૂજે આપણી દેહ, મને કેમ વીસરે રે ?
 નદીએ પૂર આવ્યાં ઘણાં, તને સાંભરે રે ?

ઘન વરસ્યો મુસળધાર, મને કેમ વીસરે રે ?
 પછી ગુરુજી શોધવા નીસર્યા, તને સાંભરે રે ?
 કહ્યું જીને, તેં કીધો કેર, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણ હઠિયા સાથે ચાંપિયા, તને સાંભરે રે ?
 ગુરુ તેડી લાવ્યા ઘેર, મને કેમ વીસરે રે ?
 આપણ તે દહાડાના જૂજવા, તને સાંભરે રે ?
 ફરીને મળિયા આજ, મને કેમ વીસરે રે ?
 તમો પાસ અમો વિદ્યા શીખતા, તને સાંભરે રે ?
 હું ને મોટો કીધો, મહારાજ, મને કેમ વીસરે રે ?

(વલણ)

મહારાજ, લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રી હરિ:
 પછી દારિદ્ર ખોવા દાસનું, સોમદૃષ્ટિ શ્યામે કરી.

(‘સુદામા ચરિત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

સાંભરે સ્મરણ કરે, યાદ કરે; ભ્રાત ભાઈ, અહીં ત્રણે ભ્રાત, કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામ, કૃષ્ણ અને સુદામો સાથે (સાથરો) દાસની પથારી; વેદની ધૂન વેદનું લયાનુકારી ગાન; જાયવું યાચના કરવી, માગવું; ગોરાણી ગોર મહારાજનાં પત્ની, અહીં ગુરુપત્ની; કાષ્ઠ લાકડાં, બળતણ; ખાંધ ખભો; વાદ ચર્યા, અહીં અંદરોઅંદર વાદ (હરીફાઈ) કરવો; ખોડ મોટું જૂનું લાકડું, ઝાડનું થડિયું; મુસળધાર સાંભેલા જેવી ધાર, ધોધમાર વરસાદ; કેર જુલમ; જૂજવા જુદા, અલગ; સોમદૃષ્ટિ ચંદ્ર જેવી શીતળ કૃપાદૃષ્ટિ

વિરુદ્ધાર્થી

સાંભરવું વિસરવું; શીતળ ઉષ્ણ

તળપદા શબ્દો

મુન મુનિ, ઋષિ

રૂઢિપ્રયોગો

હૃદય સાથે ચાંપવું પ્રેમથી ભેટવું, આલિંગન આપવું; તેડી લાવવું બોલાવી લાવવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) ગોરાણીએ શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાને કયું કામ સોંપ્યું હતું ?
 (A) ગાય દોહવાનું (B) લાકડાં (બળતણ) લાવવાનું
 (C) કુહાડો લાવી આપવાનું (D) ભિક્ષા માગી લાવવાનું
- (2) ‘પછે શામળિયો’ આખું કાવ્ય કોના સંવાદરૂપે આગળ વધે છે ?
 (A) સાંદીપનિ ઋષિ અને તેમનાં પત્ની વચ્ચે (B) શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામા વચ્ચે
 (C) શ્રી કૃષ્ણ અને બલરામજી વચ્ચે (D) સુદામા અને સાંદીપનિ ઋષિ વચ્ચે
- (3) શ્રીકૃષ્ણની નમ્રતા કયા વાક્યમાં દેખાય છે ?
 (A) પછી ગુરુજી શોધવા નીસર્યા (B) ટાઢે ધ્રૂજે આપણી દેહ
 (C) મળી જમતા ત્રણે ભ્રાત (D) તમો પાસ અમો વિદ્યા શીખતા

- (4) સાંદીપનિ ઋષિને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ જ સ્નેહ હતો તેવી પ્રતીતિ કયા વાક્યમાં થાય છે ?
 (A) પછી ગુરુજી શોધવા નીસર્યા (B) કહ્યું સ્ત્રીને, તેં કીધો કેર
 (C) આપણ હૃદય સાથે ચાંપિયા (D) (A), (B), (C) ત્રણેય વાક્યોમાં

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સાંદીપનિ ઋષિની ચિંતા તમારા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરો.
 (2) શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામજી વચ્ચે કઈ સ્પર્ધા થઈ હતી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાનું વિદ્યાર્થીજીવન તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

4. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“તમો પાસ અમો વિદ્યા શીખતા, તને સાંભરે રે ?
 હું ને મોટો કીધો મહારાજ, મને કેમ વીસરે રે ?”

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમારા વર્ગમાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓ બે જૂથમાં વહેંચાઈને આ કાવ્ય સંવાદ રૂપે રજૂ કરો. પહેલું જૂથ માત્ર કૃષ્ણ દ્વારા બોલાતી પંક્તિઓ ગાય અને બીજું જૂથ સુદામાની પંક્તિઓ રજૂ કરે એ રીતે ભાવવાહી સ્વરે ગાન કરો અથવા પઠન કરો.
- તમે જ્યારે પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તમારા મિત્ર/સખી સાથેના અનુભવો વિશે વર્ગમાં વાત કરો. આ અનુભવોને આધારે પ્રાસ મળે એવી પંક્તિઓ બનાવો.

ઉદાહરણ :

રજા પડતાં જતા નદીકાંઠે તને સાંભરે રે ?

પથરો ફેંકી વમળ ગણતા મને કેમ વીસરે રે...

- મૈત્રીના ઉત્તમ નમૂનારૂપ પ્રસંગો એકઠા કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કવિ માત્ર તને સાંભરે ? મને કેમ વીસરે ? થી સમગ્ર કાવ્ય લખી શક્યા હોત પરંતુ દરેક પંક્તિમાં અંતે ‘રે’ ઉમેરતાં લયની જે સુંદરતા ઉમેરાય છે તે નોંધનીય છે.

- મધ્યકાળમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં ઘણાં કાવ્યો રચાયાં છે. અહીં પણ તને સાંભરે રે ? મને કેમ વીસરે રે? ની સંવાદશૈલીથી કૃષ્ણ-સુદામાની આત્મીયતા, સ્નેહ અને આનંદ ઊપસી આવ્યાં છે.

- કાવ્યમાં ભાવની રજૂઆત માટે કવિઓ કેવી કેવી શૈલી યોજે છે તે અન્ય કાવ્યોમાં પણ સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મિત્રતાનું મહત્વ સમજાવતા આ આખ્યાનકાવ્યમાં નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી એ જીવનની મહામૂડી છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. ઊંચ-નીચ, અમીર-ગરીબ, નાના-મોટા એવા ભેદભાવથી પર હોય તે સાચી મૈત્રી. શિક્ષકે આવી મિત્રતાનાં ઉદાહરણો રજૂ કરી મૈત્રીનું મહત્વ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

આ કાવ્ય દ્વારા શિક્ષકે ગુરુકુળ પરંપરામાં અપાતા શિક્ષણની, તે વખતે શિષ્ય અને ગુરુના આત્મીય સંબંધોની, વિદ્યાર્થીજીવનમાં શ્રમ, નિષ્ઠા, કર્તવ્યભાવના અને ગુરુવચનનો/આદેશનો કેવો મહિમા હતો તે સ્પષ્ટ કરવું.

કૃષ્ણ અને સુદામા સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં ભણતા હતા તે સમયના પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વ્યક્ત થયેલા પ્રસંગોને વાર્તા સ્વરૂપે રજૂ કરવા. નીચે આપેલી પંક્તિઓ અને એના જેવી અન્ય પંક્તિઓ દ્વારા મિત્રતા કેવી હોય તે સમજાવવું :

- ‘મિત્ર એવો શોધવો, ઢાલ સરીખો હોય, સુખમાં પાછળ પડી રહે, દુઃખમાં આગળ હોય.’
- ‘શેરી મિત્ર સો મળે, તાળી મિત્ર અનેક; જેમાં સુખ-દુઃખ વામીએ, સો લાખનમાં એક’